

Рецензенти

Проф. др Снежана Самарџија
Проф. др Валентина Питулић
Проф. др Немања Радуловић
Проф. др Зорица Несторовић
Др Јелена Јовановић, виши научни сарадник,
дописни члан САНУ
Проф. др Весна Марјановић
Др Сања Златановић, виши научни сарадник

**САВРЕМЕНА
СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА
VI**

Зборник радова

Уредници

Др Данијела Петковић
Проф. др Бошко Сувајцић

Удружење фолклориста Србије
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”
Центар за културу „Вук Караџић“ у Лозници

Београд – Тршић
2019.

РАТНИЧКА ТАКТИКА У ХРИШЋАНСКОЈ И МУСЛИМАНСКОЈ ЕПИЦИ О ХАЈДУЦИМА И УСКОЦИМА

У предстојећем раду са тематско-мотивског, поетичко-естетичког и компаративног становишта разматрају се појавни облици ратничке тактике у хришћанској и муслиманској епици о хајдуцима и ускоцима. Ратничкој тактици се приступа и као специфичној врсти комуникације два непријатељска табора будући да је скоро једини однос међу њима – борба. Описаћемо и проценити све фазе борбе и основне тактичке потезе чета и јунака. Нарочито ћемо се осврнути на мотиве герилског ратовања, преоблачења, заседе, ратничке варке, мегдана у различитим сижеима. Испитиваћемо однос ових мотива са хронотопом, врстом и величином ратничке дружине. Имајући у виду да је свако фолклорно дело изложено цензури колектива, покушаћемо да одредимо у којој мери идејна перспектива аутора утиче на обликовање свих наведених мотива. Идеја је да се исти јунаци, мотиви и сижеи сагледају кроз две перспективе, да се упореде „свој“ и „туђи“ свет, да се открију основне одлике Другог.

Кључне речи: хајдуци, ускоци, крајишка епика, војна тактика, герила, борба, лукавство.

Певање о хајдуцима и ускоцима раширено је по целом Балкану³ и, како је то још Вук приметио, представља најраспрострањенији тематски круг српске епике. О њима се, додуше из супротне перспективе, певало и у муслиманској епској заједници. Сличним и истородним уметничким поступцима животно искуство о

1 dejan.ikum@gmail.com

2 Рад је настао на пројекту *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду* (178011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

3 О хајдуцима у контексту јужнословенске епике, основним мотивима и њиховој дистрибуцији видети Сувајџић 2008а, о српском и бугарском хајдучком фолклору видети Сувајџић 2012: 163–179. О вези хајдука и клефта у балканском контексту видети Стојановић 1984.

четовањима, препадима, лукавствима и подвизима хајдука, ускока и њихових муслиманских противника упесмљавало се у складу са поетичким начелима и цензуром колектива. Отуда су хришћанске и муслиманске песме о хајдуцима и ускоцима тематско-мотивски сличне, скоро истоветне, али су у одређивању основне епске опозиције своје – туђе, у највећем броју случајева⁴, дијаметрално супротне. У оба корпуса сукоб и конфликт основни су видови комуникације између два табора, па се испитивање етоса ратовања, структуре и стилизације конфликта, ратничке тактике којом се тежи савладавању и укидању Другог намеће као погодна тема за компаративну анализу, која треба да покаже не само естетску обраду војних подухвата, него и исте механизме креирања претеће Другости.

Ратничку тактику схваћену као „вештину вођења трупа на земљишту“ и „коришћење војних снага и средстава зарад борбе“ (Радончић 2017: 16, 14), то јест као „синтезу начина, поступака и средстава којима се најлакше и најцелисходније могу остварити постављени циљеви оружане борбе“ (Лазовић, Стиковић и др. 1996: 53) разматраћемо пре свега на моделу четовања⁵. Мегдани, опсаде и појединачни подвизи јунака узимаће се у обзир тек као део ширих тематско-мотивских целина о сукобима два табора. Дакле, као део шире засноване тактике. Различите видове борби и сукобљавања анализираћемо са поетичко-естетичког становишта, не залазећи дубље у питања генезе и историјске условљености поетских слика и мотива. Иако сижејни модели песама неће бити у фокусу овога рада, неизбежно ћемо се бавити и структуром песама, будући да она зависи од довођења у везу две сукобљене стране (Шмаус 2011: 71). Разноврсни тактички потези којима се успоставља веза међу зараћеним световима испитиваће се и са становишта сврсисходности за исход окршаја. Ратнички поступци посматраће се кроз два основна облика борбе – напад и одбрану, као и кроз појединачне фазе сукоба – припремна дејства, план акције, лукавства, заседа, јуриш и слично. Анализирани корпус обухвата варијанте из Вукових (Вук III; Вук IIIр; Вук VII) и Петрановићевих (Петрановић III) збирки, као и из Херманових (КН I; КН II) и збирки Матице хрватске (МН III; МН IV).

4 Хајдуци и у хришћанској епици могу бити одређени као „туђи“, у овом случају они су блиски разбојницима и/или крше одређене моралне и етичке норме. С друге стране, у муслиманској епици отпадници од цара означени као „туђи“, као хајдуци, откривају се често као оклеветани јунаци. Дакле, као суштински своји.

5 О моделима борбе у хајдучкој и ускочкој епици на трагу типологије Хеде Јасон видети Сувајчић 2006а.

Тактика се у неким песмама (оба корпуса) даје експлицитно у виду мање-више развијених планова за походе или савета искуснијих ратника, односно чланова породице. Изложени план се углавном доследно преводи у радњу, па се сама борба остварује као понављање изреченог. С друге стране, дате савете јунак најчешће крши, па сама борба делује драматичније. Ипак, у највећем броју случајева тактика се мора реконструисати праћењем поступака јунака и њихових противника. Будући да песме оба корпуса показују велику сличност у обликовању и вођењу конфликта, грађи смо при реконструкцији тактике приступали као јединственом истраживачком пољу. Јунаци и њихови противници, без обзира на то која се етничка и професионална група налази у овим улогама, поступају у великој мери типизовано и истоветно, али супротностерно. За хајдуке и ускоке увек је карактеристичан герилски начин ратовања, са мањим борбама, силовитим, изненадним нападима и брзим повлачењима, који потпуно одговара односима моћи и карактеру дружине – неформалном у случају хајдука, то јест мање формалном у случају ускока. Занимљиво је, међутим, да аге и бегови, као феудалци и војсковође званичне војске, најчешће примењују исти начин ратовања, у неким варијантама они чак избегавају директан удар на хришћански (најчешће ускочки) град (КН I, 26), а и акције које предузимају углавном су мањег обима.

Заправо, уместо о рату који подразумева „стање целокупног друштва, а не само збир битака и кампања“ (Лазовић, Стиковић и др. 1996: 127), и који је политички мотивисан, те срачунат на освајање/ослобађање (Стокић 1885а: 1), у случајевима хајдучко-ускочке и муслиманске крајишке епике у којој се као противници јављају хајдуци и ускоци боље је говорити о мањим чаркама, пљачкашким, отмичарским и женидбеним походима. Ове борбе, иако често врло кржаве и сурове, локалног су карактера и могу се посматрати као вид надметања два колектива у којем је једини циљ нанети штету Другом. Активности и једних и других су без јачег идејног усмерења, хајдучке и ускочке акције немају увек „светлост и узвишеност епског подвига“ (Пешић 2016: 21), крајишким песмама са хајдучком тематиком (као и многим хајдучко-ускочким хришћанским песмама) недостаје снажно изражена патриотска идеја (Маџановић 1898: XXXV). Сукоби хајдука, ускока и крајишких јунака условљени су пљачком или потврђивањем свог и оспоравањем јунаштва противника⁶, при

---

6 Изузетак су песме у којима крајишки јунаци и ускоци као феудални ратници наступају у име султана, то јест дужда/цара.

чему се овакав подвиг најчешће преноси на цео колектив којем припада јунак.

Основни мотиви којима се развија тактика су: сакупљање и/или подизање чете, марш (просторно померање), извиђање (дурбином или ређе голим оком), ухођење, заседа у бусији, препад, чарке, јуриш, провокације и изазови, тајна уговорена комуникација, узбуна, потеря, повлачење, лукавства и подвале, међу којима доминирају преоблачења и лажна представљања. Ови мотиви не јављају се нужно у свим песмама, њихова дистрибуција условљена је, како темом конкретне песме, тако и типом подухвата и дружине. Често имају и различиту сижетну функцију, па неки од њих попут ухођења и преоблачења, могу служити разгранавану радње, нарочито у крајишком типу песама. У улози твораца тактике, стратегâ, јављају се четовође, истакнути јунаци дружине, а понекад ту улогу могу имати медијатори и помоћници који располажу вишком знања будући да су у ближој вези са противником. С друге стране, дезинтегратори и противници⁷ својим супротним деловањем доводе у питање адекватност постављене тактике, теже њеном подривању.

Тип ратничке формације условио је да се сазивање чете углавном везује за ускоке и муслимане Крајишнике. Оваква дистрибуција мотива произилази и из природе самих дружина. За хајдуке чета је једини вид егзистенције, мења саму породицу, па и друштво у целости, отуда изостаје потреба њеног сакупљања. С друге стране, ускоци, а нарочито крајишки јунаци, повремено се налазе у ратничкој улози. Ипак, сазивање чете може се срести и у хајдучким песмама са нешто измењеном функцијом. Њиме се, у том случају, обликује тражење појачања, остварује се удруживање хајдучких чета. Сазивање се најчешће обавља побадањем барјака, пуцањем из топова хабердара, те слањем књиге, која често укључује каталожка набрајања јунака, што доводи до опадања динамичности радње, али има за циљ да побројавањем најпознатијих јунака једног колектива истакне значај сакупљене чете. Управо због употребе каталога сакупљање књигом чини се споријим у односу на друга два начина. Мотив књиге чешће од осталих видова сазивања повлачи и хиперболизацију броја чланова дружине. Сазивање је праћено покретањем чете, овај тактички потез нешто је израженији у ускочким и крајишким песмама јер су њихови јунаци локализовани, везани за одређене

⁷ С обзиром на степен сижетне активности Бошко Сувајџић издваја седам типова јунака у хајдучкој дружини: харамбаша, активни јунаци, пасивни јунаци, прелазни тип, медијатори, дезинтегратори и противници. Видети: Сувајџић 2006а: 31–33.

градове, па се измештање са почетног положаја јавља као услов за акцију. Сазивање и покретање чете нису нарочито развијени и најчешће су сведени на формулативне стихове⁸ и типизоване поступке јунака. Чета се покреће са тачно одређеним циљем и планом, врло ретко се он креира накнадно (такав случај налазимо у варијанти КН II, 47).

Иако нагле и силовите, акције се предузимају тек након обављених припрема и прикупљања стратешки важних информација о непријатељу, његовом кретању, јачини и броју дружине. За све три ратничке скупине анализираног корпуса карактеристично је економисање и самеравање својих и непријатељских снага пре окршаја, на пример харамбаша пита уходу: „Смијемо ли њихе дочекати“ (Петрановић III, 55). Ако се сазна да је непријатељска сила већа, од борбе се одустаје, или се то бар предлаже, осим у случају јавног изазова и оспоравања јунаштва. Иако је овакво поступање опречно епском кодексу, а у песмама старијих и устаничких времена одраз кукавичлука⁹, оно се овде најчешће не проблематизује, па се може посматрати и као вид доброг и одговорног вођења поверене дружине, као израз ратничке вештине, јер „одређивање циља подразумева утврђивање реалности и сврсисходности предузимања и вођења борбених дејстава“ (Лазовић, Стиковић и др. 1996: 169).

Информисање је један од најважнијих тактичких и стратешких задатака припремне фазе, оно омогућава да се стекне кључна предност над непријатељем и према његовим активностима подесе своје. До информација о противничкој страни најчешће се долази извиђањем и ухођењем која, свако на свој начин, подразумевају прелазак у туђи свет. У случају извиђања овај прелазак је само оптички. Извиђач остаје на свом или евентуално граничном простору и са узвишења, градског бедема или јеле кроз дурбин, ређе голим оком осматра активности противничког табора. Оваквим поступком скраћује се простор, мења приповедачев фокус, а виђено се износи у облику извештаја. Занимљиво је да у крајишким песмама поглед може бити управљен и ка својој страни. У овом случају извиђач најчешће примети напад хришћана на свој простор, па се предузете активности стопирају и прелази у контранапад.

---

8 О формулама покретања чете као аутентичним иницијалним хајдучко-ускочким формулама видети Сувајић 2008б: 171–173.

9 Уздржавање од борбе узима се као знак кукавичлука и неспретности и у неким хајдучко-ускочким и крајишким песмама. Најчешће је то случај у оним варијантама које теже да истакну подвиг једног јунака или да страшљивом харамбаши/војсковођи супротставе одлучног барјактара.

Супротно тактичкој природи извиђања, у оба корпуса овај мотив ређе добија и лирску стилизацију када поглед извиђача дође до лепоте девојке. Уместо стратешки важних информација, у том случају добијамо лирски интермецо који успорава радњу, али и мотивише одређене поступке јунака који ће због те лепоте прекршити договорени план. На епској сцени накратко се појављује љубавник, не ратник, што се приказује типизованом сликом испуштања дурбина и поигравања оружја на јунаку (Вук III, 23, КН II, 44). Лепота се отуда открива као реметилачки фактор, тактика пред њом постаје несврсисходна. Тако Будалину Тала, пошто нарушава уговорену акцију, морају да упозоре да нису пошли да се наљубе девојака (КН II, 45). Лепота девојка у неким песмама се користи и као тактичко средство за кушање и демаскирање прерушеног противника. Поигравајући у колу до ње јунак се најчешће заборавља и открива свој идентитет угрожавајући планирану акцију (КН I, 39, слично Вук III, 51). С друге стране, лепота је и циљ коме се тежи, супституисани материјални плен, а њено придобијање открива се као нарочит подвиг, победа над противничком страном.

Ухођење је, за разлику од извиђања, подвиг само по себи. Оно подразумева прелазак у противнички табор, па се остварује преоблачењем и лажним представљањем. Најчешће се везује за кушање јуначке храбрости, те доводи до сужавања перспективе на појединачног јунака. Лако може преусмерити ток радње и укључити се у сижее ослобођења роба, отмице девојке, упада у град. За уходу је битно да има велику способност мимикрије, знање језика, да вешто манипулише својим двоструким идентитетом. О великој популарности мотива ухођења, али и о њему као средству кушања храбрости, сведочи и то што се за њим посеже и онда када се тражене информације већ знају. Упућујући Тала у Котаре, Бунићанин Мујо детаљно наводи све шта ће тамо видети, па извештај практично добијамо и пре самог ухођења (МН III, б). Поред извиђања и ухођења до информација се може доћи и преко помоћника, доушника (најчешће крчмарице и чобани), који будући и своји и туђи, имају повлашћена знања. У муслиманској епици развијени су и новелистички мотиви случајног сазнавања информације, интриге. С друге стране, информације могу бити дате и неутрално, по принципу прича се, чуло се. Овакво решење често укида извиђање и ухођење, мада ове радње могу доћи и као провера и потврда оног што се чуло.

Поред прикупљања информација припремне радње обухватају и јачање кохезивних фактора у чети, утврђивање бусије, мимикрију, пуњење оружја, заузимање борбеног става, изношење плана акције. Хајдучке песме понекад и само снабдевање дружине приказују као посебну врсту подвига. Оно је скопчано са опасностима и упадима на непријатељску територију, остварује се прерушавањем и лукавствима, а може се посматрати и као један од тактичких задатака припремне фазе. Мада већина тактичких потеза подразумева контакт са непријатељем, неки се тичу дружине/чете као затвореног система и за циљ имају јачање њене функционалности. Овакве активности предузимају се у припремној фази, њима се тежи развијању храбрости, пожртвованости и одговорности. Нарочито је занимљива амбивалентна улога страха и застрашивања у тим процесима. Јунаци се кушају мотивом одераног јарца/овна. Пластично приказујући муке које члановима дружине прете, вођа тежи да изврши селекцију чланова, па поручује: „Који л’ муке отрпит’ не може, / Од мене му Богом просто било / Нек се врати Сењу на крајину” (Вук III, 39). Дакле, уклањају се кукавице које би својим понашањем могле деструктивно деловати на колектив. Свако ширење панике у дружини, слабљење борбеног духа оштро се санкционише, Лимо поручује да се сакупе јунаци „Кој’ од ране јаоукнути не ће, / Поред себе уплашити друга“ (Вук III, 42). Страх се користи као селективно средство, у том случају њега ствара харамбаша, који неретко и прети дружини како би осигурао њену учинковитост. С друге стране, страх проузрокован Другим, настао у самом окршају, одлучно се сузбија, као што се и на претње Другог увек одговара. Кохезивно на групу делују и заклетве дате пре почетка похода, „Да издати један другог неће, / Већ у друштву изгинути хоће“ (Вук IIIр, 41).

Иако су најчешће мањег обима, акције хајдука, ускока и њихових крајишких противника углавном су до танчина испланиране. План кроји вођа или се формира кроз дискусију групе о стратешким предностима и манама одређених тактичких потеза. Планове у виду савета јунаку могу саопштити искуснији ратници, мајка или вила, који у том случају добијају улогу водича кроз ратничку иницијацију. Врло ретко јунак и сам може тражити савете како да оствари одређени циљ. Комнен барјактар пита посестриму крчмарицу: „Би ли могла мене научити, / Ја како бих задобио Хајку“ (Вук III, 26). Непосредно пред почетак окршаја учесници се, дакле, информишу о свим важним борбеним дејствима и њиховом току, уговарају знаке којима ће се најавити њихов редослед.

Акције су организоване тако да мањи задаци претходе већима, уз то се настоји да се прво униште стратешки важне непријатељске тачке. Коњевих Мујага, на пример, покреће војску са планом да прво попали по гори чардаке (МН III, 14). Планирање и добра организација напада важни су за његов успех, па Лимо прекорева Гаврана због лошег прорачуна, то јест непрецизне информације о наиласку харача због којих се дружина суочава са глађу (Вук III, 42). Успостављени план, међутим, не мора се нужно спровести. До одступања од њега најчешће долази због махните природе јунака који реагује импулсивно, ређе се одступа због прилагођавања тактике новонасталим борбеним околностима. Одступањем се појачава и драматичност, а сам подвиг који се чини упркос отежаним околностима постаје значајнији. Акције, међутим, могу бити и непланиране, оне тада углавном долазе као одговор на оглашену узбуну, то јест позив у помоћ. Ипак, ова изненадност акције не искључује њену структурираност и тактичку промишљеност.

Током припремне фазе тежи се и запоседању стратешки важних места, као што су кланци и путеви. Гавран харамбаша поручује Лиму: „Хитро хитај и ноћи и дневи“, како би раније запосели друм (Вук III, 42). Значај акције истакнут је и тиме што се ради њеног остваривања нарушава опробана техника хајдучког кретања ноћу. Након заузимања положаја сви типови дружина, а нарочито хајдуци који „за борбу у пољу нису имали ни средстава, ни број људи, ни коња, ни оружја“ (Поповић 1931: 16), приступају формирању бусије. Значај бусије изражен је и формулативним стиховима: „Busija čija, onoga i mejdan“ (МН III, 24). Она омогућава изненађење, а пружа и заштиту, мада се ретко користи искључиво у одбрамбене сврхе. Подиже се на скровитим и неприступачним местима, а може садржати и додатне одбрамбене мере као што су опкопи и грудобрани: „Под планину у тијесне друме; / Начините тврде метеризе, / Исправите плоче поред себе, / То камењем прси заклоните“ (Вук III, 42). Изузетно, бусија може бити обезбеђена и шиљбоцима (Вук VII, 42), понекад је замењена чардацима и караулама (нарочито у муслиманским песмама). Мотив бусије је врло устаљен и пружа готова решења за сликање сукоба. Отуда се она формира и онда када не постоје тактички разлози за њену употребу, на пример потера у неким варијантама уместо директног удара престиже гоњене и дочекује их у бусију (Вук III, 35; Вук IIIр, 35; Вук VII, 42; Вук VII, 46).

Заседа (са бусијом или без ње) подразумева и формирање борбеног поретка, при чему дружина може бити концентрисана

на једном месту или распоређена дуж путева и кланаца. Тако организована, она пушта непријатеља да јој се приближи, да дубоко зађе у постављену формацију и онда се обрушава на њега. Пуцањ вође, ређе поклич, служи као знак за отварање ватре из свих расположивих средстава. Облаци дима и забуна у непријатељским редовима праћени су силовитим јуришом и заменом ватреног оружја хладним (потезање мачева). Ватра се, дакле, користи рационално, а изненадни јуриш треба да што ефикасније искористи успешан удар и задржи стечену предност (Kleut 1983: 77). Јуриш и борба по дубини најчешће нису нарочито развијени. Борба је углавном приказана динамичном жанр-сликом којом доминирају аудио-визуелни ефекти: метеж, тама, јауци и повици. Употреба аориста и промена просторне перспективе (одозго ка доле) додатно динамизују овакве слике. Међусобна борба може бити организована по принципу паралелизма, сваки дочекује свога, чиме се бој разлаже на низ појединачних окршаја. Супротно, колективизација подвига постиже се тактиком уланчавања, по принципу: што пропушта један, дочекује други. Но, борба може бити сведена и на формулативне стихове, на пример: „Од Турака мало тко утече / Од хајдука мало тко погибе“ (Вук III, 65).

Сваки борбени поступак треба да спречи непријатеља да адекватно одговори и да му најефикасније нанесе штету. Јуриш је углавном организован тако да разбије непријатељски одред, који се распарчава на три или четири стране. Ређе се на непријатеља напада и са бока, и то тако што одступница удара „испријека, не да им лијека“ (Вук IIIр, 55). Комбинацијом различитих маневарских потеза непријатељу се онемогућава консолидација и затварају одступнице. Нарочито се води рачуна да се не одвргне гласник који би довео појачање, а у многим песмама се инсистира на раздвајању противника од коња. Променљива ситуација на бојишту захтева проицљивост и домишљатост, па хајдуци у одсудним тренуцима, кад оружје није нарочито ефикасно, посежу за дрвљем и камењем (Вук IIIр, 7; Вук VII, 36), или се склањају у пећине (Вук VII, 6; Вук VII, 46).

Будући да се у епици „све борбе и сви ратови радо свде на двобој“ (Браун 2004: 151), не чуди што у појединим случајевима четовање прераста у мегдан истакнутих јунака два табора (ређе мегдан служи као окидач за сукоб дружина)¹⁰. Двобој у том случају настаје као супституција заустављеног конфликта (како би се поштедели животи), или до њега долази зато што је истакнути

---

10 О структурним подударностима бојева и двобоја видети Самарџија 2002.

противник остао једини жив из туђег табора. Мегдан се у оваквим случајевима може посматрати као део ратничке тактике, њиме се завршавају предузете активности, а мегданција иступа као специфични заточник свог колектива. Ипак, мегдан понекад може и иницирати сукоб дружина, сукоб се у том случају развија из жеље за осветом колективу победника¹¹.

Поред заседних и препадних активности у ускочким и муслиманским песмама налазимо и опсаде градова, којима се нешто другачије тактички приступа. Пре свега, овде значајнију улогу има артиљерија, уместо дружина на сцени је неретко обимна војска, рачуна се на шанчеве, а више се полаже и на дефанзивне мере (карауле и страже). Нарочито су занимљива тактичка поступања у варијантама о опсади Удбине (КН I, 28, МН IV, 34). Суочени са огромном војском, Удбињани се одлучују на задржавајућу одбрану, чији је циљ зауставити непријатеља до доласка појачања. Борбе се прво воде из даљине, артиљеријским плотунима, да би тек долазак појачања приморао нападаче да измене своју тактику. Иако добро утврђени у пољу опкопима и шанчевима, хришћани, одговарајући на нападе придонелих крајишких чета, остављају небрањен простор ка граду, па сами бивају опкољени услед ненаданог удара из града. Након неутралисања артиљерије и савладавања просторних одстојања, развија се борба по дубини, уобичајено средство за рашчишћавање сцене. Дакле, у песми се почетне позиције нападач (хришћани) : опкољени (Удбињани) и брањени (Удбињани) : браниоци (појачање) развојем ситуације, смењивањем офанзивних и дефанзивних поступања преокрећу.

Ипак, у случају упада у градове певачима обеју заједница је драже да уместо масовних подухвата и војних кампања посегну за употребом разних ратних лукавстава, па тако помоћник отвара град изнутра или прерушени јунак улази у град како би ослободио робље или отео девојку. Овакви подухвати праћени су потером, која зависно од перспективе певача, може бити успешна или неуспешна, а у неким случајевима имамо и усложњавање сижеа, било да потера буде дочекана у заседу, или да претигне гоњене и сама формира заседу. Сукоб се измешта из града, па уместо опсаде имамо различите облике четовања са пратећим тактичким потезима.

---

11 Супротно овим случајевима мегдани могу чинити и сижејну окосницу хајдучко-ускочких и крајишких песама. Тада они нису тактички потези шире заснованих операција, него представљају засебан, самодовољан начин обликовања конфликта. О моделима двобоја у хајдучко-ускочкој епици видети Сувајџић 2006а: 38–50.

Лукавства и подвале легитимни су део тактике, имају различите појавне облике и обухватају све видове борбе без употребе оружја (Браун 2004: 156). Ипак, најзаступљенији су прерушавање¹² и лажно представљање, која омогућавају јунаку несметано кретање из једног табора у други. Јунак у том случају игра улогу, „неправу према противницима, праву према властитој страни“ (Шмаус 2011: 93), настојећи да изазове пометњу у непријатељским редовима. Тако Вид Дољанин, преузимајући маску богаља, конструише и целокупан нови идентитет. Вешто износећи лажну биографију, он стиче поверење непријатеља, убеђује га у неспремност хајдучке дружине, практично креира непријатељску акцију, а као калауз уводи их право у бусију (Вук VII, 42). Наведено лукавство илуструје једно од водећих начела ратничке вештине: „Navedite ih izgledima na pobedu, dobijte ih na zbunjenost“ (Су 2007: 56).

Оваква заснованост целокупне акције на лукавству ипак је реткост. Чешће се јунаци користе варкама у одсудним тренуцима окршаја, и то углавном када су сами супротстављени бројчано надмоћнијем непријатељу. Тада посежу за различитим начинима скретања пажње, како би остварили друге тактичке радње, или обмањују непријатеља у погледу величине дружине. Јуришајући потпуно сам на непријатељску чету, Комнен барјактар, на пример, подвикује: „Овамоте Сијењска потеро! / Ја погубих Турска четобашу, / Држ’те друге да ватамо живе“ (Вук III, 26). Слично, Тадија Сењанин, обмањујући непријатеља да је зашао у бусију, натера Куну Хасан-агу да сам веже своју дружину (Вук III, 39). Лукавство у виду шифроване комуникације, као што је споразумевање животињским гласовима или песмом, тајним уговореним знацима, спречава непријатеља да открије намере јунака/дружине и тако му ускраћује тактичку предност. Будући да смерају уништењу непријатеља без употребе директне силе, уцене, ултиматуми и подмићивања могу се посматрати као нарочити облици лукавстава којима се у анализираном корпусу прибегава. Дакле, лукавства су углавном укључена у шире тактичке операције, али могу се примењивати и самостално, у том случају њима се у потпуности разрешава конфликтна ситуација. Девојка, на пример, проводи сватове поред хајдука маскирајући их у влахе сиромаше (Вук VII, 25).

Одбрамбена тактика није нарочито развијена, што и не чуди с обзиром на природу епике, која прати агон, као и на природу герилске

---

12 Шмаус истиче како се мотив прерушавања у хришћанској епизи користи само у крајњој нужди. Изузетак су ускочке песме, што овај проучавалац доводи у везу са јачим утицајима крајишке епике на њих (2011: 93).

борбе, која је омиљена свим ратничким дружинама анализираниог корпуса. Одбрана у герилском рату „ima mnoge osobine napada iz zasede i kratkih ali oštih i čistih protivnapada“ (Kleut 1983: 123). Чак и у случају опседнутих градова браниоци настоје да пређу у контранапад, преузму иницијативу и отерају непријатеља. Ипак, неки тактички потези имају првенствено одбрамбено-заштитини карактер, такви су постављање стража, укопавање, израда шанчева, обезбеђивање одступнице. Желећи да онемогући продоре Турака, то јест да спречи њихове изненадне ударе, Јован капетан истиче да треба: „U planini siću oboriti, / A na klance metnuti čardake“ (МН III, 14), чиме „свој“ простор претвара у специфичну тврђаву. Одбрана се, дакле, заснива на пресеку комуникационих линија између два табора. У том светлу се могу посматрати и различити облици провере идентитета који треба да онемогуће прелазак противника, па поп Риђанин упозорава прерушеног побратима Халила на такве поступке хришћанске страже: „Goniće te do sedam jezika“ (КН II, 47). Одбрамбене активности могу бити срачунате и на то да деморалишу противника, што се углавном постиже изазивањем страха. Отуда ускоци и хајдуци своје просторе обележавају главама побијених непријатеља „Да чувају од ускока стражу“ (Вук IIIр, 24). Наилазећи на један такав приказ, Мујо Хрњица ће инстинктивно реаговати: „Па га од стра’ увати грозница“ (Вук III, 38). Заклањање барјака и обустављање попевки при проласку кроз гору честе су заштитне мере од хајдука.

Гора је и у хришћанској и у муслиманској епици означена као повлашћени хајдучки простор, с тим што у хришћанским песмама о хајдуцима она има одлике „нашег“, а у муслиманској епици ове тематике одлике „туђег“ простора¹³. Врста и тип ратничке дружине и простор за који су оне везане битно одређују и саму тактику. Гора је доминантно место сукоба у хајдучким песмама. Кланци и богази „Ће су многом закукале мајке, / Ће не могу два по два напоредо“ (Петрановић III, 55) пружају идеалне услове хајдуцима за заседе и препаде на надмоћнијег непријатеља, чије је маневарско кретање због конфигурације терена ограничено, а бројчана надмоћ неутралисана. Од значаја је и покривеност терена вегетацијом, па се за положај бирају добро пошумљена места која „дају заклона, а потпомажу своје ватрено дејство“ (Стокић 1885б: 92). Хајдучки положаји су скривени, постављени високо, па је доминантно кретање хајдука при нападу – надоле. Запоседањем стратешки важних места попут превоја, стаза, путева, градњом

---

13 О одликама хронотопа у хајдучко-ускочкој епици видети Сувајџић 2006б.

караула и чардака у гори, хајдуци од ње праве своје утврђење, које за непријатеља постаје практично непроходно. Отуда и упозорење: „За хајдуком у гору не иди“ (Вук III, 26). Тактичким предностима горе при герилским акцијама користе се и ускочки и крајишки одреди, мада ређе.

Поље, с друге стране, није погодно за герилске акције¹⁴. Јунак и/или чета на њему су изложени непријатељском погледу, а пространство омогућава и извођење велике војске. У анализираном корпусу поље стога и нема велику сижејну валентност, везује се за тему опсаде града, која је израженија у крајишкој епици. Тактичка новина коју доноси поље огледа се у употреби артиљерије. Такође, борбена линија и просторни распоред чета другачије су организовани. Уместо ланца бораца који формирају заседу, у случају борбе у пољу војска је концентрисана у борбене водове. Одступница и појачање такође добијају на значају. Муслиманске чете су активније у пољу, оне чак и логорују на њему, супротно хајдуцима и ускоцима који теже да га заобиђу. Дакле, поље је њихов повлашћени простор, у муслиманској епици приказан као „наш“¹⁵, а у хришћанској као претећи и „туђ“. Јанковић Стојан, на пример, истиче како је поље под Гламочем велики тактички проблем за ускоке јер „Uтеć niko iz polja ne more“ (МН III, 19). С друге стране, за муслиманске јунаке оно је приказано као простор слободе: „Ако Туре на полје измаће, / Нико њега savladati ne će“ (КН I, 27). Занимљиво је просторно позиционирање два табора у варијантама о опсади Удбине (КН I, 28; МН IV, 34) у којима су хришћани смештени у поље, а муслиманско појачање делује из горе. Ипак, поље и овде остаје простор подвига муслиманских јунака и хришћанског пораза.

У хајдучко-ускочким и крајишким песмама ове тематике циљ подухвата најчешће није освајање територије, али све дружине теже да контролишу простор како би стекле ратничку предност над противником и онемогућиле његову покретљивост. Везани за градове, крајишки јунаци запоседају поља како би спречили продор хајдука и ускока у свој простор, док хајдуци, везани за гору, запоседају стратешки важна места и комуникацијска чворишта која им индиректно омогућавају контролу и над непријатељским простором. У том светлу, од кључне је важности хајдучка контрола путева, јер „ко друмове контролише, тај је стварни господар над

14 О односу горе и поља у хајдучкој епици видети Детелић 1992: 116–120.

15 Поље је и у муслиманској епици „туђ“ простор – у случајевима када крајишки јунаци предузимају пљачкашке походе на хришћанска упоришта.

земљом и људима“ (Детелић 1992: 116). Онемогућавањем кретања спречава се активност противника, па он постаје епски мртав, а његов ратнички идентитет доведен је у питање¹⁶. Како би били што ефикаснији у оваквим стремљењима, хајдуци и ускоци се користе и тактичким предностима које пружа ноћ, па се њихове чете углавном тада и крећу. За разлику од њих, крајишке чете се одлучују за ноћни марш углавном само због хитности ситуације, када долазе као појачање.

Прилагођавајући тактику конкретним околностима и непријатељским активностима, дружине понекад делују и другачије него у до сада реконструисаном моделу тактике. Једна од кључних разлика тиче се бусије. Супротно тајновитости и изненадном нападу који она подразумева, вође неретко дочекују противнике на сред друма при чему је остатак дружине углавном у заседи. У неким варијантама дружина је такође на отвореном и својим распоредом образује узак пролаз ка харамбаши који је у центру (КН I, 6). Слично, хајдучке акције, које су углавном тајне, могу бити и уговорене, у том случају оне се предузимају не ради пљачке, него ради јуначке части. Постоје и случајеви изазивања хајдука попевањем у гори у оба корпуса, који су супротни уобичајеним одбрамбеним мерама заустављања попевки и склањања барјака при проласку кроз гору. Понекад су околности те које мењају уобичајену тактику, тако се на пример укида сазивање чете јер се схвата да је споро и самим тим неадекватно. Предузимање ове, иначе потребне, радње у датој ситуацији више би одмогло и дало кључну предност противнику (Вук III, 34; Вук IIIр, 34). У окршају на близину уместо напада по принципу „сваки свога“ или „што не може један, дочекује други“, напад се изводи и по команди: „Ви удрите, који кога може“ (Вук III, 28). Оваквим поступцима се избегава претерана окошталост сижеа, а да се не наруши фолклорна естетика истоветности јер се све остале фазе окршаја одвијају на исти начин.

Одступање од уобичајене тактике, дакле, у неким случајевима је неопходно јер га изискује конкретна ситуација. Ма колико добро била заснована, одређена тактичка радња откриће се као погрешна ако није прилагођена ситуацији. Тако Арнаут Осман кује план против Сењана позваних на братимљење на арнаутском. Посеже, дакле, за лукавством и шифрованим говором, уобичајеним и логичним поступком, али управо се он открива као погубан јер је неприлагођен ситуацији. Замка кована за Сењане окреће се против Удбињана

---

¹⁶ Затварањем пролаза на Котар Личани су присиљени да промене начин живота, постану земљорадници. Дакле, епски неделатни (МН III, 14).

јер Маријан разуме арнаутски и делује изненадно и плаховито (Вук III, 29). Поступак је понекад неучинковит јер је општепознат, заметање коњских трагова и њихово окретање у супротну страну неће одвратити турску потеру од Сењанина Тадије (Вук VII, 6), па се логичан потез открива као несврсисходан. С друге стране, поједине омашке у тактици настају услед непромишљености, неискуства, недисциплине, хитње или импулсивне реакције јунака. Једна од најпогубнијих омашака јесте опијање и њиме проузрокован сан током биваковања, јер: „Све је пјано како и помамно, / Поспало је како и покрано“ (Вук III, 39). Такође, немоћ ратника да се одупре поривима првенствено за лепотом и благом може имати кобне последице. Ипак, омашке скоро никада не резултирају поразом „нашег“ табора. Певач је увек ангажован, па му омашке непријатеља служе да га унизи, док му погрешни потези јунака „нашег“ табора омогућавају да развије сиже и добије на драматичности, а и сам подвиг добија на значају будући да је тешко извојеван.

Занимљиво је да се у неким песмама анализираниог корпуса истиче значај среће за успешно окончање подухвата, чиме се релативизује сврсисходност тактичког промишљања. Коментаришући свој успех постигнут лукавством, Сењанин Тадија истиче: „То се срела срећа и несрећа, / Моја срећа, њихова несрећа“ (Вук III, 39), па практично одбацује рационално објашњење подухвата. Иако су акције претходно добро осмишљене, тактички испланиране, оне се неретко завршавају предавањем у руке фатуму: „Па што коме Бог и срећа даде“ (Вук VII, 43). Оваквим поступцима истиче се неизвесност предстојећег окршаја. Мотив среће најразвијенији је у хајдучким песмама јер су хајдуци сујевернији због несигурнијег положаја, за опстанак им је најбитнија управо срећа (Геземан 2002: 99). У муслиманској епици, с друге стране, чешћи је мотив молитве пред окршај, она треба да обезбеди онострану помоћ. Очајан, Орашац Тале наређује Алибегу: „Те разгони војску на алаје, / Нек клањају, нек се Богу моле, / Не бисмо ли данас из каура, / Из каура изнијели главе“ (Вук III, 36). Супротно спасавању живе главе, молитвом се могу решити и конкретне препреке, њоме се најчешће разгони магла и тама како би се сагледало бојиште и видело „Ћије l' gine, ѿије l' predobiva“ (КН I, 27; КН I, 28). У оваквим случајевима и сама молитва се приближава тактичком средству, а исто важи и за кликовање виле, чему у одсудним тренуцима посежу јунаци оба табора. Тактичка сврсисходност релативизује се и пророчким сновима. Они делују амбивалентно. Углавном се проречено неминовно остварује, па ратничка вештина остаје

немоћна пред фатумом. Али, у изузетним случајевима сан може подстаћи јунака да предузме одговарајуће кораке и извуче корист за себе (Вук III, 30).

Доминантна у песмама „средњих“ времена, герилска тактика се понекад релативизује и у њима самима и негативно вреднује као недовољно јуначка или витешка. Тако се бусија, иако врло учинковит и заступљен тактички потез, карактерише као недостојан, „женски“ начин ратовања. Гвозден капетан упозорава Мују Хрњицу: „Nemoj ženski udarati, Mujo, / Već izađi na studenu stj'enu, / Pa mi pušci stani na bilješci“ (КН I, 38). Слично и Мујо Хрњица у једној другој песми има свест о бусији као мање витешком начину ратовања, позивајући дружину на јуриш, он каже: „Svak robaci pušku u šenicu, / Pa za golo gvoždje prifatite, Muški ćemo na njih udariti“ (МН IV, 36), али га ипак примењује због учинковитости у одређеној фази борбе. Наведени стихови показују и да се бој хладним оружјем доживљава као више витешки и часнији. Негативно вредновање непријатељског ратног потеза неретко је вид борбе речима, и изазова на мегдан и средство деградације Другог. Тако се, на пример, затварање у утврђење негативно оцењује и приписује искључиво Турцима (Вук IIIр, 55), слично се и превара као недолично средство приписује Другом, јер: „У Србина пријеваре нема“ (Петрановић III, 42).

Анализа грађе, међутим, показује да се тактика не може искључиво везати за одређени табор. Она се и у хришћанској и у муслиманској епизици о хајдуцима и ускоцима приказује веома слично иако је реч о два различита типа епске песме, са различитом формом (Шмаус 2011: 35). Муслиманске песме, сходно својој поетици кићења, имају разводњенију радњу, садрже више новелистичких елемената и обрта, у њима су чешћи мотиви подвале и интриге, значајнија је улога помоћника, али се и у њима препознају исти тактички поступци као у хришћанским варијантама. И у муслиманским и у хришћанским песмама најопсежније су приказани припремни тактички поступци, док се јуриш и борба по дубини приказују сведеније, али ефектније. Такође се у варијантама оба корпуса тежи сужавању перспективе на једног јунака који наноси штету Другом. Хришћански јунаци и дружине користе се истим тактичким средствима као и њихови муслимански противници, при чему позиција певача делује као главни коректор мењајући односе пријатељ : непријатељ, „свој“ : „туђи“ као минус испред заграде. Тактика је у оба корпуса најразвијенија у песмама са темом јуначке женидбе, што и не чуди будући да је за женидбу карактеристична

доминација мушког текста (Детелић 1996: 59) и да се цео сукоб може посматрати као прекодирани митски сукоб два света. Сви типови ратничких дружина радо се користе герилском тактиком, с тим што је хајдуцима омиљени препад из бусије, док су за ускоке и крајишке јунаке уобичајенија четовања, као и упади у градове. Тактика хајдучко-ускочке и крајишке епике не искључује ни различите облике лукавстава и подвала као легитимних ратничких поступака. Тактика се одражава и на тип јунака и доживљај подвига, па се јунаци ових песама разликују од витешког типа јунака старих и устаничких времена, чији је идеал смрт у подвигу и борба свему свету на видуку. Мање идеализовани, неретко доведени у везу и са нискомиметским регистром, они делују животније, али не и мање јуначно.

Цитирана литература

- Браун, Максимилијан. *Српскохрватска јуначка песма*. Београд: ЗУНС, Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска, 2004.
- Геземан, Герхард. *Студије о јужнословенској народној епизи*. Београд: ЗУНС, Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска, 2002.
- Детелић, Мирјана. *Митски простор и епика*. Београд: САНУ, 1992.
- Детелић, Мирјана. *Урок и невеста. Поетика епске формуле*. Београд: Балканолошки институт САНУ; Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, Центар за научна истраживања, 1996.
- Лазовић, Момчило, Милинко Стошић и Слободан Минић. *Теорија ратне вештине*. Београд: Полицијска академија, 1996.
- Пешић, Радмила. *О народној књижевности*. Београд: Чигоја штампа, 2016.
- Поповић, Душан Ј. *О хајдуцима*. Књ. 2. Београд: Народна штампарија, 1931.
- Радончић, Хајрадин. „Војна стратегија – покушај дефинисања појма“. *Војно дело*, 69, 8 (2017): 262–279.
- Самарија, Снежана. „Морфологија двобоја и бојева у епској народној поезији“. *Књижевна историја*, 34, 118 (2002): 267–292.
- Стојановић, Миодраг. *Хајдуци и клефти у народном песништву*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 1984.
- Стокић, Станојло. *Рат и ратовање*. Св. 1. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1885а.

- Стокић, Станојло. *Рат и ратовање*. Св. 2. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1885б.
- Сувајцић, Бошко. „Модели борбе (супротстављања) у песмама о хајдуцима и ускоцима“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 51, 3/4 (2006а): 31–58.
- Сувајцић, Бошко. „Хронотоп у песмама о хајдуцима и ускоцима“. *Књижевна историја*, 53, 1/2 (2006б): 47–68.
- Сувајцић, Бошко. „Усмено певање о хајдуцима у јужнословенском контексту“. *Словенски фолклор и фолклористика на размеђу два миленијума*. Љубинко Раденковић (ур.). Београд: Балканолошки институт САНУ, 2008а, 303–313.
- Сувајцић, Бошко. „Од традиције до усменог текста. Иницијалне формуле у песмама о хајдуцима и ускоцима“. *Српско усмено стваралаштво*. С. Самарџија, Н. Љубинковић (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2008б, 147–189.
- Сувајцић, Бошко. „Српско и бугарско усмено стваралаштво у интеркултурном коду“. *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*. Бошко Сувајцић (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012, 127–193.
- Шмаус, Алојз. *Студије о јужнословенској народној епизи*. Београд: ЗУНС, Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска, 2011.

Су, Sun. *Умеће ратовања*. Београд: Babun, 2007.

Kleut, Petar. *Partizanska taktika*. Београд: Vojnoizdavački завод, 1983.

Мајјановић, Лука. „Предговор“. *Хрватске народне пјесме*. Књ. 3. *Јуначке пјесме мухамедовске*. Загреб: Matica hrvatska, 1898, VII–LVI.

Извори

Вук III – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме. Књ. 3 у којој су јуначке пјесме средњијех времена*. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1894.

Вук IIIР – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*. Књ. 3, Ж. Младеновић, В. Неђић (прир.). Београд: САНУ, 1974.

Вук VII – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме. Књ. 7 у којој су јуначке пјесме средњијех времена*. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1900.

Петрановић III – Петрановић, Богољуб. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. Књ. 3. Јуначке пјесме старијег времена*. Београд: Државна штампарија, 1870.

КН I – Herman, Kosta. *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*. Књ. 1. Ђ. Buturović (prir.). Sarajevo: Svjetlost, 1990.

КН II – Herman, Kosta. *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*. Књ. 2. Ђ. Buturović (prir.). Sarajevo: Svjetlost, 1990.

МН III – *Hrvatske narodne pjesme*. Књ. 3. *Junačke pjesme muhamedovske*. Лука Марјановић (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 1898.

МН IV – *Hrvatske narodne pjesme*. Књ. 4. *Junačke pjesme muhamedovske*. Лука Марјановић (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 1899.

Дејан Илич

ВОЕННАЯ ТАКТИКА В ХРИСТИАНСКОМ И МУСУЛЬМАНСКОМ ЭПОСЕ О ГАЙДУКАХ И УСКОКАХ

Резюме

В данной работе, пользуясь тематическо-мотивным, поэтично-эстетическим и сопоставительным подходами, мы рассматриваем внешние проявления военных тактик в христианском и мусульманском эпосе о гайдуках и ускоках. Военная тактика также рассматривается и как особенный вид коммуникации между врагами, так как практически единственное их взаимоотношение – это борьба. Все этапы сражений, а также и основные тактические ходы героев и отрядов будут описаны и оценены с точки зрения военной тактики. Особое внимание уделено мотивам партизанской войны, переодевания, засады, тактики обмана, поединка в различных сюжетах. Обсуждается отношение данных мотивов с хронотопом, с типом и размером шайки бойцов. Принимая во внимание то, что каждое фольклорное произведение подвергается цензуре коллектива, в статье исследуется, в какой именно степени идейная перспектива автора влияет на изображение упомянутых мотивов. Одни и те же герои, мотивы и сюжеты рассматриваются в своем двойном изображении, в своих христианских и мусульманских вариантах, с целью сопоставления «своего» и «чужого» мирах, и обнаружения основных характеристик Другого.

Ключевые слова: гайдуки, ускоки, эпос Краины, военная тактика, партизанская война, тактика обмана, сражение.